

AUTISMKIRJÁÁVUOĐÂ VUOSÂRAAVÂKIRJE PERRUID

RAAVÂKIRJE LII JURDÂČČUM PERRUID,
MAIN PÂRNÁÁ AUTISMKIRJÁÁVUOĐÂ
DIAGNOOS LII VOORÂS.

MAID AUTISMKIRJÁÁVUOTÄ UÁIVILD?

Autismkirjáávuotä lii vuoinâšij neurobiolooglaš ovdánemhemâdâs. Tot lii eellimkukkosâš tile, mii šadda kuávdášniärvádudv eresláván ovdánmist. Suujâid, moh láá ton tuávváást, iä tuubdâ pyereest. Tuávváást láá vaarâ maangah jieškote-uvláváneh tahheeh, moh láá sehe geneetliih ete puátih pirrâsist.

Autism tiättoo uáli ohtâgâslávt já toimâmrajiittâsah, maid tot toovvât meiddei mulsâšudeh ohtâgâsâi mielđ.

Autismkirjáávuotđä jiešvuovviđ kiddejuh huámmâšume távjá ton muddoost, ko pärni opâttâlškuát sárnum tâi vuáruvaikuttâstááiđuid.

Autismkirjáávuotđä jiešvuovviđ kuleh sehe toimâmrajiittâsah ete nanosvuotđah. Autismkirjáávuotđä tippáliih jiešvievih tiättojuh maangâ náálá jieškote-uv ulmuin já tiiliijn. Autismkirjáávuotđä ulmuu torjuu tárbu lii ohtâgâslâš: puáhtá leđe, ete torjuu ij taarbâš ollágin, tom puáhtá tarbâšid koskâttuvvâi tâi torjuu tárbu puáhtá jotkuđ ubâ eellim äägi.

Autismkirjáávuodâ jiešvyevih tiättojuh ovdâmerkkân:

- Sosiaallii vuáruvaikuttâsâst; päänist puáhtá leđe vaigâdub iberdiđ nube ulmuu tobdoid já čäittiđ jieijâs tobdoid.
- Sosiaallii tiäđusirdemist; päänist pyehtih leđe maangâ tääsist vaigâdvuodâh iberdiđ já kevttiđ kielâ sehe tulkkuđ kejâstuvâid já lihâstuvâid.
- Sosiaallii mielâkuvviittâsâst; päänist pyehtih leđe vaigâd- vuodâh edirvâššâđ eresláván tiilijd jieijâs feerimmaailm ulguubeln.
- Áiccutoimâm eromâš jiešvyevih; päänist pyehtih leđe lijge- já vááijuvherkkivuodâh já áiccutiätu puáhtá siävuttuđ.
- Aašij merhâšume já pirrâs iberdem já edirvâššâm spiekâsteijee vuovvijn.
- Toimâstivrim vaigâdvuodâh; päänist puáhtá leđe vaigâd munedid já vuávdâđ puáttee aašijd, tâi algâttiđ já lopâttiđ tooimâid.
- Eromâš perustume čuosâttuvah ađai eppeh, moh pyehtih keessiđ huámmâšume meddâl puoh eres aašijn, mut moh pyehtih meiddei išediđ oppâmist já adeliđ pyere mielâ.
- Rájášum tâi stereotijppâsâš lattim; pärni puáhtá halijdiđ toohâđ aašijd eivi siämmáánáálá já kiärduđ siämmáá lihâstuv ain uđđâsist. Toimâmvyehi puáhtá estiđ oppâmist uđđâ aašijd, mut tot puáhtá meiddei adeliđ torvolâšvuodâ tobdo já pyere mielâ.

Autismkirjáávuodâ jiešvievih muttojuh távjá eellim jieškote-uv muddoin já toh tiättojuh ain ohtâgâslávt jieškote-uv ulmust. Autismkirjáávuotâ tiättoo jyehi saajeest maailmist já jieškote-uvláván tutkámušâi mielđ tot tiättoo suulân 1,2 %:st ulmuin. Autismkirjáávuotâ kuuskât kuittâg ennuv stuárráb uási viehâduvâst, ovdâmerkkân perruujesânijđ, huolhijđ já áámmátulmuid jieškote-uv sektorijn.

Autismkirjáávuodâ diagnooseh láá táváluboh kaandâin ko nieidâin. Taan äägi arvâleh, ete kaandâi já nieidâi koskâvuotâloho lii 3:1. Kaandâi stuárráb miärán pyehtih leđe maangah suujah. Ohtâ tain lii viehâ vissásávt tot, ete nieidâin jiešvievih tiättojuh eresnâálá, iäge taid aainâskin ovdil lah tubdâm. Nieidah pyehtih ovdâmerkkân opâttállâđ lattid sosaallijn tiilijn vuárdámušâi miäldásávt nuuvt, ete sij ađđiistâleh iärâsijđ. Návt sii autismkirjáávuodâ jiešvievih pyehtih pääccid huámmâšhánnáá. Autismkirjáávuotâ puáhtá arbâšud já siämmáá perrust puáhtá maangâ perruujesânist leđe autismkirjáávuotâ tâi eres neuropsykiatrisiuh (nepsy) eromâš jiešvievih.

Táválávt spesiaaltuáhtár oovtâst eres áámmátulmuiguin taha autismkirjáávuodâ diagnoos. Tutkámušâin kuávdáást lii päärni lattim árvuštállâm. Šoddâdem ij lah autism suijâ. Diagnoos visesin šoddâm puáhtá leđe kuhes proosees já meiddei toimâmvyevih mulsâšudeh kuávlui mielđ.

Autismân lahtojeejeh diagnosistmist lii šoddâmin nubástus, ko anon váldoo ICD-10 -tavdâjuávhoidjyehim sajan puáttee ICD-11 -juávhoidjyehim. Nubástus ohtâvuodâst tááláá

tavdâjuávhoijdjehimist sierâ diagnooseh, moh kuleh vijdes ovdánemhemâdâssáid (autism, Asperger tavdâmerkkâovtâstume, epitiijpâlâš autism, disintegratiivlâš ovdánemhemâdâs) meddâlistojeh já sajan puátá ohtâ ohtâsâš nommâ, autismkirjáávuodâ hemâdâs, mii talle târkkilistoo ulmuu toimâмнаавсâid kovvejejee lasemiärusijguin.

Vajoidittem

Vajoidittem ulmen lii ovdediđ já nanodiđ päärni jiešráđálâšvuodâ. Tot lii távjá tááiđui já toimâm hárrjuttállâm aargâ pirrásijn. Vajoidittem tárbu já ton siskáldâs lii ohtâgâslâš. Ulmen lii tuárjuđ uásálâšvuodâ já huksiđ tuáimee aargâ nuuvt, ete autismkirjáávuodâ pärni puáhtá eelliđ pyere já puátteevuodâst nuuvt jiešráđálii eellim ko máhđulâš. Vajoidittem ij kuittâg väälđi meddâl autismkirjáávuodâ jiešvuovijd, peic tuárju päärni oles ovdánem.

Arâvajoiditmijn uáivildeh autismvajoidittem, mii lii algâttum nuuvt aarrâd ko máhđulâš. Arâvajoidittem lii ohtâgâs mielđ vuávájum tooimah, main ahe- já ovdánemtääsi lii valdum huámmášumán já moh tuárjuh päärni ovdánem já aargâst cevzim.

Arâvajoidittem vuáđuduvá ton tiätun, maid peerâ lii adelâm já maid tutkâmušâin láá päärnist uázžum. Vajoidittem vuávájuh já olâšuteh maangâáámmátlávt oovtâstpargoost perruin, škovlâin já peivikiäjoin.

ÁÁICUH

Autismkirjáávuodâ paarnijn láá távjá eromâš jiešvievih, moh lohtâseh ááicui toimâmân. Mottoom áiccukanava puáhtá leđe jo-uv liijkás herkki tâi tot puáhtá toimâđ čuuvtij hiäjuht. Aiccâmušah pyehtih meiddei siähániđ koskânis. Aiccâmušah pyehtih mulsâšuddâđ siämmáá ulmust jieškote-uvláván tiilijn já lijge- já vááijuvherkkivuodah pyehtih tiettuđ meiddei siämmáá ääigi. Herkkivuotâ puáhtá tiettuđ ovdâmerkkân jienáid, čuováid, kuoskâttâsân, pohčâsân, kolmâsân, pakkâsân, opsáid, mávvoid tâi eres áiccustimulássáid.

Ko čuávu pääрни tooimâid já lattim, puáhtá čielgâdid, maht suu áiccuvuáhádâh tuáimá. Lii tehálâš oppâđ tubdâđ áiccuherkkivuodâid já väldid taid huámmášumán aargâst. Herkkivuodâid ij pyevti vajoiditmáin uázžuđ meddâl, mut toi vaikuttâsâiguin puáhtá oppâđ eellid ovdâmerkkân nuuvt, ete kiávttá peljipuuncijd, piäivášlaasâid, kiddee huámmášume akustiikân jno. Herkkivuodâ lasseet távjá tot, ete päрни lii vaibâm tâi sust lii stressi.

Päärnist áiccutoimâm spiekâstuvah pyehtih oinud ovdâmerkkân:

- Keppâ kuoskâttâs puáhtá orrood viärráábin ko čovgâ salloom.
- Päärnist lii vaigâd puurrâđ taggaar purrâmuš, mast amnâseh kuoskâtteh, ovdâmerkkân ete puánjus lii potásij alne ige sierâ potásij kuorâst.
- Päärnist puáhtá leđe vaigâd kierdâđ haajâid: motomij purrâmâšamnâsij tâi njaalgâ haajâi oopsah pyehtih leđe unohâsah tâi penttâ ilgâdeh já tovâttiđ joba pohčâs tobdoid.
- Tuávvášjienah tegu tuásupocceečuovâi širijdem hettejeh, ige päрни pyevti vuáijuđ mongin eres áášán. Jienâ puáhtá tovâttiđ joba pohčâs tobdoid.
- Mottoom áiccufeerim puáhtá tovâttiđ pyere mielâ. Ovdâmerkkân tiäddulovduu luis tiäddu puáhtá išediđ pääрни muássuđ.

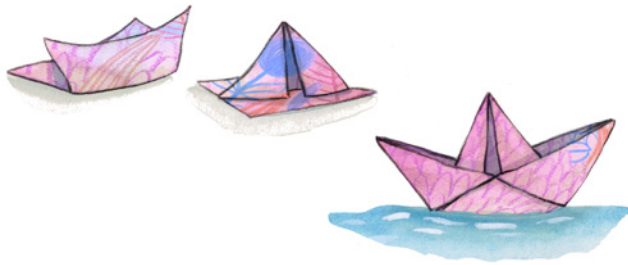
TIÄĐUSIRDEM JÁ VUÁRUVAIKUTTÁS

Autismkirjáávuođâ pärni sárnumist já sárnum ibberdmist pyehtih leđe maangâ tääsist vaigâdвуođah. Puohah iä veltihánnáá pyevti sirded tiäđu sárnumáin, motomijn pyehtih leđe vaigâdвуođah muštâliđ uáivilijdis tâi vaigâdвуođah pyehtih oinuđ sosiaallii tiäđusirdemist já vuáruvaikuttásâst. Ovdâmerkkân saanij já eđâlduvâi sänitärhis tulkkum puáhtá tovâttiđ puástuibárdâsâid.

Motomeh autismkirjáávuođâ pärnih tarbâšeh tiäđusirdemvuovijd, moh tuárjuh sárnum já puátih ton sajan. Lii tehálâš kavnáđ ohtâgâsân vuovâs tiäđusirdemvyevi, moin autismkirjáávuođâ pärni puáhtá muštâliđ jurduidis já addiittállâđ jieškote-uvlávánijn toimâmpirrâsijn. Tiäđusirdem toorjân puáhtá kevttiđ kuuvijd, sevimijd, čielgâkielâ, čäällim, jieškote-uvlávánijd teknisijđ rustigijđ, tiätturohjelmijđ já puhelinheiviittâsâid. Ohtâgâslii tiäđusirdemvyevi opâttállâm já nanosmittem láá uási autismkirjáávuođâ pärni vajoiditem.

Autismkirjáávuođâ pärni vuáruvaikuttâs puáhtá spiekâstiđ táváliist. Sun ij veltihánnáá čääiti perustume eres párnái kuáttá tâi uásálist ohtâsijđ sieráid. Sust puáhtá leđe vaigâd šoddâđ verdišin tâi sun puáhtá ucâluđ nuorâbij paarnij tâi rávisulmui siärván.

Autismkirjáávuođâ pärnist láá távjá meiddei vaigâdвуođah tulkkuđ já iberidiđ eres ulmui lihâstuvâid já kejâstuvâid. Sist puáhtá meiddei leđe vaigâd iberidiđ, maid iäráseh jurdâččeh já tobdeh. Sij pyehtih kuittâg oppâđ täid tááiduid ovdâmerkkân sosiaallij mainâsij já tobdotááidui hárvuttállâm vievâst.

TOIMÂMSTIVRIM VAIGÂDVUOĐAH

Autismkirjáávuođâ päänist pyehtih leđe vaigâdвуođah jieijâs toimâm stivriimist. Sust puáhtá leđe vaigâd edirvâššâđ, mon kuhháá toimâ pištá, mon oornigist aasijd lii pyeri toohâđ já mon kuhes äigi tooimân lii moonnâm. Autismkirjáávuođâ päänist puáhtá leđe vaigâd sirded eres pirrâsân tááidü, mon sun lii oppâm ovdâmerkkân pääihist. Sun puáhtá karttâđ opâttállâđ siämmáá tááidü jyehi pirrâsist uđđâsist.

Toimâmstivrim vaigâdвуođáid puáhtá távjá vaikuttid strukturistmáin já muuneedmáin. Pärni puáhtá tarbâšid čielgâ toimâmrvuvuid sehe aargâ rutiináid, maid sun kiärdu jyehi peeivi ete uđđâ tiilijd. Struktuuráin já ravvuiguin päänist lii máhđulâšvuotâ oppâđ cevziđ jiešráđálubbooht aargâst.

Strukturistem

Autismkirjáávuođâ päänih tarbâšeh torjuu pirrâs já jieijâs toimâm haaldâšmân, aasij já tiilij muuneedmân já vuáđulii suogârdmân. Čielgâ ääigi, saje já toimâm oosijd jyehim tuárju päänih oppâm: vistig, talle, marja -tábáhtusah. Strukturistum ađai oosijd juohhum piirâs já stivrim láá uási autismkirjáávuođâ päänih vajoidittem.

Strukturistem uáivild tom, ete piirâs šadda čielgâsubbon kuvijguin, čallum ravvuiguin, ivnekoodijguin, kuávlui rajiimáin já eres čielgâ vuovijguin. Toiguin toimâm šadda čielgâsubbon. Muštâluvoo ovdâmerkkân:

- maid taheh
- kost taheh
- kiäh taheh
- mon kuhháa taheh (joskâm)
- mii tábáhtuvá toimâm maŋa

Strukturistem puáhtá leđe meiddei oovtâ tooimâ smavâdem uccâ oosijd. Táválumos ovdâmerkkâ struktuurist lii peivioornig, mii lii kuvijguin rahtum. Autismkirjáávuodâ pärni puáhtá tánávt pyerebeht jyeheid oosijd jieijâs toimâm já tubdâđ jieijâs torvolâžžân.

Strukturistem tuárju puoh oppâm já jiešráđálii cevzim.

HÄSTEE LATTIM

Hästee lattim miäruštâlloo távjá lattiimin, mon piirâs ana hettejeijen, háitulâžžân tâi varâlâžžân. Autismkirjáávuodâ paarnijn puáhtá tiettuđ hästee lattim tâi lattim, mon puáhtá iberdiđ tagarin. Ton suujah pyehtih leđe vááijuvliih tiäđusirdemtááiduh, áiccutoimâm eromâš jiešvyevih, toimâmstivrim vaigâdvuodah, struktuur vänivuotâ, vuáruvaikuttâs vaigâdvuodah, stressi, torvottemesvuotâ, nubástusah, sirdumtileh jno.

Hästee lattim suujâi já lattim ovdiibeln orroo tábáhtusâi vuáđulâš suogârdem lii tehálâš, vâi oovtâst parnijn pyehtih opâttállâđ eresláván toimâmvyevi. Hästee lattiimân vaikuttem váátá távalávt pirrâs muttem já pirrâsist orroo ulmui toimâmvuovijd nubásmittem.

Nubástusâiguin viggeh vaikuttid toos, ete pärni ij taarbâš lattid hästeht já sun uázžu máhđulâšvuodâ oppâđ eresláván toimâmvuovijd. Hästee lattim huámášem já išedem váátá távjá vajoidittem áámmátulmui torjuu.

RUTIINEH JÁ RITUAALAH

Rituaalah, rutiineh já kâržis perustume čuosâttuvah láá autismkirjáávuodâ parnijn táváliih. Rutiineh adeleh páárnán távjá torvolâšvuodâtoبدو. Nubástusah argâpeeivi tooimâin pyehtih tovâttid atâštâs. Tiätu njuolgâdâslâšvuodah já rutiineh išedeh pärni munediđ, maht kalga toimâđ já mii tábáhtuvá.

Rituaalnálásâš lattim puáhtá meiddei leđe pärni vyehi cevziđ tiileest tâi navdâšid. Tágaréh lattimvyevih pyehtih leđe ovdâmerkân roopâ kiärdoo lihâstuvah, vuáttum, kiedâ tâi tiingâ hiäiluttem ađai viputtem, njuškom tâi kozzâkiävrâi alne väzzim. Tai nomâttâs lii stimmam, ađai kiärdoo lihâstuv toohâm. Jis taah tooimah iä hettii uđđâs oppâm tâi piäiválii eellim, kannat smiettâđ, taarbâš-uv taid tipšođ vâi láá-uv toh vavettes täävih, maid ij taarbâš tipšođ.

NAVER JÁ UÁÐÐÁM

Uáððám- já uáððimvaigâdvuoðah láá autismkirjáávuoðâ paarnijn viehâ táváliih. Nahhaar tárbu puáhtá leðe ucce tâi vaibâmvuoðâ tubdâm lii vááijuvlâš. Kiärdulii eehidriitmâ huksim, nohâdempirâs, mast ááicuh nuáðáseh nuvvt uccáá ko máhðulâš tâi ovdâmerkân luis loovdâ puáhtá išedið päärni uáððimvaigâdvuoðâin.

Kiddii peeivi ääigi huámmášume aššijd, moh uázžuh päärni muás-
suð já viigâ kiärduð taid uáððáádijn. Jis päärni lii aktiivlâš ige määti
muásusuð, lii pyeri uuccâð vuovijd, moiguin sun juvsâččij muássum
tobdo. Uáððim lii tehálâš päärni ovdánem tááhust, ađai čuolmätii-
lijn kannat savâstállâð ääšist áámmátulmuiguin.

PUURRÂM

Puurrâmčuolmah láá táváliih autismkirjáávuodâ paarnijn. Toh pyehtih čuávvuđ ovdâmerkkân áiccutoimâm eromâš jiešvuovijn. Njääلمي tobdoaiccâmušah, purrâmuš haajâ, mááhu, ivne tâi maid tot siskeeld pyehtih leđe piergiimettum purâdem ááruh autismkirjáávuodâ páárnán. Puurâdmân lohtâseijee čuolmâi helppiimist pyeremus puátuseh šaddeh távjá paalhâšmáin ige páággutmáin.

Táválâš lii, ete autismkirjáávuodâ päрни ij veltihánnáá haalijd, ete purrâmušamnâseh siävuttuvvojeh koskânis. Sun puáhtá puurrâđ, jis puoh purrâmušsoortah láá taldrik alne sierâ. Puurâdmân lohtâseijee áiccuherkkivuodâh pyehtih mulsâšuddâđ jieškote-uv tiilijn já muttuđ ave mielđ.

Autismkirjáávuodâ päärni elimist tiättojeijee hástusijn, vaigâd-
vuodâin já luhostuumijn lii tehálâš savâstállâđ vajoiditmist västi-
deijee áámmátulmuiguin. Rievtis toimâmvyevi kavnâm puáhtá
väldiđ kuhes ääigi já vaanhimij feerim já tiätu päärnist lii tergâd
meiddei áámmátulmuid.

TOORJÂHÄÄMIH

Toorjâhaamijd merideh ain ohtâgâslávt. Toorjâ kalga meriduđ ton mielđ, mon ennuv päрни taarbâš torjuu, ige ton mielđ, mii diagnoosijd sust lii (vuolgâsaijeen tárбу).

Vajoidittemvuávám toohâm kulá almolii tiervâsvuotâhuolât-tâsân. Táválávt tot peeli, mii lii tutkâm päärni, taaha vajoidittemvuávám oovtâst perruin, terapeutijguin já ovdâmerkkân peivikiäjoiin tâi škovlâin.

Palvâlemvuávám toohâm lii kieldâ ovdâsvástádâsâst, mut alguu taaha táválávt peerâ, mii lii ohtâvuodâst kieldâ sosiaaltoimân. Palvâlemvuávámân čäälh perruu palvâlusâi táárbu. Vuávám čana kieldâ, ige vuávámist spiekâsteijee miäradâs pyevti toohâđ agâstállum sujâttáá.

Lasetiätu vajoidittem- já palvâlemvuávámist: Vammaispalvelujen käsikirja, Lapset & perheet: www.thl.fi

Kela vâdulijtoorjâ: Torjuu ulmen lii tuárjuđ vâdulii tâi pyeccee vuálá 16-ihâsii päärni piäivâlii eellim. Pärni puáhtá uázžuđ vâdulijtorjuu, jis sun taarbâš merikoskâsii tipšo, huolâtemm já vajoidittem jieijâs vâádu tâi puácuvuodâ tiet. Tipšo já huolâtemm tárbu kalga leđe stuárráb ko táválávt já pišteđ ucemustáá 6 mánuppaje.

Puácuvuodâ tâi vâádu diagnoos ohtuu ij meerrid päärni vuoigâd- vuodâ vâdulijtorjui. Vuoigâd- vuotâ torjui já ton táásán miäruštálloo ton miel, mon ennuv tipšo já huolâtemm pärni taarbâš (Kela 2020). Pärni já peerâ pyehtih Kela kuástádâssáin finniđ jieškoteu- vlávanijd terapiapalvâlusâid já vajoidittem, ovdâmerkkân vuáhádumevalmimkursâ häämist. Mäksimčonnâsem vajoidit- mân puáhtá Kela lasseen finniđ tiervâsvuotâkuávdâást já kieldâin.

Tiäđu palvâlusâin uázžu kieldâ sosiaaltoimâst (palvâlemstivrej- jee tâi sosiaalparjee) já Kelast: www.kela.fi

TOORJÂ, MII PUÁTÁ ORNIJDUVÂST - AUTISMLITTO RS

Ravvimpalvâlus fáálá torjuu já ravvuid autismkirjáávuotân lohtâseijee aášijn vuo–tuo tme 12–15 puh. 050 467 3130 já šleđ-gâpostáin: neuvontapalvelu@autismiliitto.fi. Ravvimpalvâlus-chat: Tukinet-vuáđust čujottâsâst www.tukinet.net. Uásálistem váátá jieijâs tubdâlduvâi ráhtim já siisâčáládâttâm, mii tábâhtuvá Tukinet ovdâsiijđo peht.

Viärdásâšmättee tuárju talle, ko autismkirjáávuodâ diagnoos lii voorâs. Autismliitto lii škovlim viärdásâšmätteid já sij pargeh iäv-tutátulâšpargo. Ohtâvuodâväldimättum viärdásâšmättei tahhoo nettiluámáttuvvâin: www.autismiliitto.fi/vertaisosaaja. Lasetiäđuh: vertaistuki@autismiliitto.fi

Autismliitto **nettiviärdásâšehideh** ohtii mánuppaajeest. Lasetiäđuh juávhuin já čokkânemääigih: www.autismiliitto.fi/vertaistuki

Jeessânseervih: fáälih jesânáidis viärdásâštorjuu, tábâhtusâid, škovlim já autismkirjáávuodâ äššitubdâmuš. Seervih tuáimih iäv-tutátulij navcâiguin já tooimâin láá kuávluliih iäruh. Seervi jeessân finnee jeessânhiättun Autismi-loostâ já jeessânvuáládâs škovlimtábâhtusâin, maid Autismliitto uárnee. Uáppáásm jeessânseervij toimâmân: www.autismiliitto.fi/jasenyhdistyket

Autismliitto

Autismliitto oovded autismkirjáávuodâ ulmui já sii aldaulmui oovtvárdásâšvuodâ, vaikuttemáhđulâšvuodâi já pyere eellim olášume.

Autismliitto lii vâldikodálâš äššitobdee- já aalmuglâšornijdâh.

www.autismiliitto.fi | Teaksta: Elina Vienonen

Sämikielâlâš versio lii rahtum ohtsâšpargoost Laapi pyereestvaijeemkuávu "VASA 2 – Vahva sote Lapin hyvinvointi-alueelle" -havvâin já raavâkirje lii jurgâlâm Anna Morottaja.

Lapin hyvinvointialue
Lapin buresveadjinguovlu
Laapi pyereestvaijeemkuávu
Lapin pue'rrvâđjajamvu'vdd

Pohjois-Suomen sosiaalialan osaamiskeskus

